

**РОЛЬ ЗЕМСТВ У СТАНОВЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГІГІЄНИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті розглянуто історичні, соціально-економічні передумови становлення санітарно-гігієнічної справи, особливості формування наукових основ гігієни в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на теренах України.

Ключові слова: земства, земська медицина, санітарно-гігієнічна справа, гігієна, земський лікар, санітарна організація, губернський з'їзд, товариство народного здоров'я.

Становлення вітчизняної гігієни як науки та самостійної профілактичної галузі медицини сягає своїм корінням другої половини ХІХ століття. Історичні та соціально-економічні передумови її формування були пов'язані зі становленням санітарної організації та профілактичної справи, які виникли на підґрунті земської медицини і стали її невід'ємною складовою.

Земська медицина – одна з визначних сторінок історії розвитку вітчизняної медицини. В Україні земська медицина розвивалася під безпосереднім впливом московської. Тому вивчати її історію становлення й розвитку в Україні необхідно у зв'язку з процесом в інших країнах світу, зокрема в колишніх Російській та Австрійській імперіях.

Актуальність порушеної проблеми зумовлена тим, що сьогодні набутий досвід у галузі профілактичної медицини за часів існування земств в Україні може бути використаний у сучасних умовах, коли профілактичні технології в практичній медицині реалізуються недостатньо. Водночас варто відзначити певні здобутки в галузі санітарно-профілактичної справи на теренах колишньої Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу, коли було досягнуто вагомих результатів у боротьбі й профілактиці інфекційних хвороб.

Розвиток і становлення земської медицини, зокрема й санітарно-гігієнічної справи, в Україні припадає на період 1864-1917 рр. Саме в цей час виникають передумови становлення санітарно-гігієнічної справи та формування наукових основ гігієни.

Метою нашого дослідження стало вивчення історичних та соціально-економічних передумов становлення й розвитку санітарно-гігієнічної справи в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Питанням вивчення історії становлення й розвитку земської медицини та внеску вчених-гігієністів у розвиток санітарно-гігієнічної справи в Україні порушували такі науковці, як В. С. Бессалов [1, с. 497-499], А. А. Грандо [3, с. 130-149], П. Е. Заблудовський [6], С. М. Ігумнов [7; 8], С. С. Каган [9], О. В. Корчак-Чепурківський [10, 11], О. Майстренко [14], Р. В. Савіна [15, с. 394-399], І. Д. Страшун [16], І. Д. Хорош [18, с. 32] та ін.

Необхідність створення земської медицини викликана економічною діяльністю земств. Наприкінці ХІХ ст. значна частина України входила до складу Російської імперії, крім західноукраїнських земель (Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття), які продовжували залишатися колонією Австрійської імперії.

Відомо, що в другій половині ХІХ століття, у зв'язку зі скасуванням кріпацтва (1861 р.) в Росії, до складу якої входили українські землі, почали бурхливо розвиватися капіталістичні відносини не лише в промисловості, але й у сільському господарстві. Одними з перших на шлях капіталістичного розвитку землеробства стали південні

губернії Російської імперії: Херсонська, Таврійська та Катеринославська. У них з'явилися великі приватні землеволодіння. Як свідчить "Свод цифровых данных" (Херсон, 1912), лише в Херсонській губернії налічувалось у 1868 р. 432 господарства з площею посівів від 50 до 100 десятин, 745 – із площею від 100 до 250 десятин і 570 – із площею посівів від 500 до 1000 десятин [12, с. 52].

Цілком закономірним є те, що в таких великих господарствах обробіток землі і збір врожаю не могли здійснюватися старими традиційними способами з використанням переважно ручної праці. У зв'язку з цим почала широко використовуватися нова на той час техніка: плуги, сівалки, молотарки, на яких працювали наймані сільськогосподарські робітники. Водночас широке застосування сільськогосподарських машин призводило до небувалого зростання травматизму, який у 1887 р. становив в одному лише Єлисаветградському повіті 5,7% усіх захворювань [12]. До того ж надмірна експлуатація найманих робітників, нестерпні умови їхньої праці, побуту та відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов призводили до широкого розповсюдження гострих інфекційних захворювань та високої загальної смертності.

Незадовільні санітарно-гігієнічні умови, експлуатація сільських робітників негативно впливали на їхнє здоров'я, а особливо на здоров'я дітей, підлітків і жінок. Економії з антисанітарними умовами із ринками найму робітників були вогнищами епідемій. Кількість зареєстрованих випадків захворювань і смертей серед сільських робітників свідчила про вкрай незадовільний стан, особливо прибулих із інших місцевостей робітників. Особливо тяжким було положення на бурякових плантаціях, оскільки там працювали переважно жінки й підлітки. Серед них високою була захворюваність на черевний тиф і сифіліс. Зокрема, земський лікар Подольський зі Слободи Котельви Охтирського повіту відзначав, що "головний контингент сифілітиків з'являється з бурякових плантацій" [18, с. 32].

Такі були справи із санітарним станом населення українських губерній. Висока загальна та дитяча смертність гострими інфекційними захворюваннями, широке поширення малярії, тифу, туберкульозу, сифілісу вимагали необхідності боротьби за санітарне оздоровлення. Це завдання певною мірою пробувала виконати земська медична організація.

Відповідно до земської реформи 1864 р. уже в 1865 р. у 34 губерніях європейської частини Росії були запроваджені земства як своєрідна форма місцевого самоврядування. Серед цих губерній опинилися спочатку південні – Херсонська, Таврійська та Катеринославська. На Правобережній Україні (Київська, Волинська та Подільська губернії), через політичні умови земський устрій був здійснений частково лише з 1904 р., а повністю – з 1911 р. [2, с. 82].

Великою заслугою земської медицини було створення в Україні санітарної організації. Ініціювали цей новий напрямок у розвитку медичної справи представники херсонської земської медицини, які не лише зробили висновок про недостатність лише лікувальної допомоги населенню, а й "зрозуміли необхідність доповнення земської медицини санітарною частиною" [4, с.9].

У розвитку земської санітарно-гігієнічної справи помітну роль відіграло Полтавське й Херсонське земства. У розробці низці прогресивних основ земської медицини та в організації медичної допомоги сільському населенню важливу роль відігравали "Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі", видані в 1869 р. Першою програмою земської медичної діяльності був "Проект устройства земской медицины в Полтавской губернии", викладений у цій праці. Цей проект і докладені до нього "Начертания общей нормы устройства земской медицины" відображають основні положення, які в подальшому увійшли до програми земської медицини: профілактична спрямованість медичної діяльності, стаціонарна система медичної допомоги, виключення самотійного фельдшеризму, призначення за лікарями керівної ролі в діяльності земських медичних закладів. У подальших своїх статтях О. М. Жук (один з авторів) висловлюється за необхідність доповнити медичну організацію санітарною [5, с. 142].

Водночас "Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі" того часу – солідна праця обсягом у 365 сторінок, яка мала три частини: 1) "Обзор состояния губернии в санитарном отношении до открытия земских учреждений", складена О. М. Жуковским; 2) "Обзор устройства земской сельской медицины в уездах с 1865 по 1869 год", складена О. І. Синадським і 3) "Проект устройства земской медицины в Полтавской губернии", складена Н. О. Долгоруковым та О. М. Жуковським.

Головні завдання земства щодо охорони народного здоров'я комісією були сформульовані таким чином: 1) усунення причин захворюваності – громадська гігієна; 2) надання допомоги хворим – лікарська справа; 3) забезпечення проживання людей похилого віку, інвалідів і т.д. – соціальний притулок [18, с. 32].

З метою надання медичної допомоги та попередження інфекційних захворювань комісія пропонувала розділити повіти на санітарні дільниці з населенням не більше 25-35 тисяч осіб. При цьому лікар, окрім того, що повинен бути повним розпорядником на своїй дільниці, зобов'язаний також ознайомлювати людей із причинами захворювань і засобами їх попередження та вивчати свою дільницю в медико-топографічному плані [18].

Потрібно зазначити, що "Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі" отримали схвалення Полтавського губернського земського зібрання 1869 р., а також низка інших закладів та осіб, оскільки ця книга була поширена на території всієї Російської імперії. Про це свідчить багато фактів. Зокрема, у журналі "Архив судебной медицины и общественной гигиены" з'явилася рецензія на цю працю, у якій зазначено, що земство Полтавської губернії було серед перших, яке з розумінням і співчуттям ставилося до питання народного здоров'я в повному сенсі цього слова, оскільки воно прагнуло знизити смертність, збільшити середню тривалість життя та сприяти поширенню народної освіти за допомогою медичної науки. Водночас наголошено на тому, щоб земські діячі інших губерній та місцевостей ознайомилися з їхніми працями і, застосовуючи їх до місцевих умов, узяли приклад із Полтавської губернії при побудові земської медицини [17, с. 8-9].

Високу оцінку "Трудам постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі" дав М. І. Пирогов. Зокрема, він зазначав, що "труды комиссии основаны на прочных началах и правильным путем стремятся к решению своей задачи...", у них наведено положення щодо охорони народного здоров'я шляхом дотримання гігієнічних умов [18].

Таким чином, опубліковані в "Трудах постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі" принципи організації земської медицини були прогресивним явищем того часу й відповідали поглядам передових земських лікарів. Це була перша програма організації земської медичної діяльності, викладена в солідному земському документі, яка включала основні положення земської медицини. Одним з основних її положень був профілактичний принцип медичної діяльності, спрямований на охорону суспільного здоров'я шляхом застосування гігієнічних знань.

У 1871 р. Херсонське губернське земство з метою запобігання причин епідемічних захворювань вирішило звернутися до повітових зборів та управ із проханням розглянути питання устрою санітарної справи в губернії та виробити в подальшому єдиний для всіх повітів санітарний кодекс. Проте товариство лікарів Херсона висловилося проти цієї пропозиції заявивши, що усунення причин захворювань, найпоширеніших серед сільського населення, можливе тільки шляхом підвищення рівня народної освіти та змін економічних умов життя. Тому знадобилося ще близько 15 років для того, щоб позитивно вирішити питання щодо устрою санітарної справи в губернії. Цьому, починаючи з 1874 р., передував розгляд зазначеної проблеми на I, II, III, IV, V щорічних з'їздах земських лікарів Херсонської губернії. І лише VI губернський з'їзд лікарів прийняв таку резолюцію: "До існуючої організації клінічної медицини має бути додана організація санітарної медицини; клінічна частина має складати предмет ведення

повітових земств, а санітарна частина із заходами проти епідемій має складати предмет ведення губернського земства" [4; 6].

Остаточного рішення про санітарну справу було вирішено на Херсонському земському зібранні 1885 р., яке висловило бажання надати земській медицині санітарно-протиепідемічного напрямку. Для цього мали бути введені в кожному повіті посади санітарного лікаря з обов'язками проводити медико-санітарні і медико-географічні дослідження й розробляти протиепідемічні заходи. Прийнявши таке важливе рішення, губернська земська управа звернулася за допомогою до корифея гігієнічної науки, провідника санітарного напрямку в тогочасній російській медицині професора Ф. Ф. Ерісмана. За рекомендацією останнього управа запросила на посаду губернського санітарного лікаря одного з кращих його учнів – Михайла Семеновича Уварова, який 8 січня 1886 року приступив до виконання своїх обов'язків. Він і став першим губернським санітарним лікарем в Україні [13, с. 19].

М. С. Уваров відразу ж розгорнув активну діяльність, і вже в лютому за його безпосередньою участю відбулося засідання спеціальної комісії з питань організації санітарної справи. Він твердо відстоював громадський напрямок діяльності земської санітарної організації. Таку позицію М. С. Уварова, підтриману відомими спеціалістами – професором Ф. Ф. Ерісманом і керівником кращої на той час Московської санітарної організації професором Є. О. Осиповим, комісія визнала доцільною та вирішила негайно запросити в повіти санітарних лікарів і розробила для них спеціальну інструкцію [19, с. 20].

Після консультацій з професором Ф. Ф. Ерісманом управа запросила першими санітарними лікарями його учнів: у Херсонський повіт – М. Часовникова, в Одеський – В. Бекаревича, у Тираспольський – П. Вострикова. Ще у трьох повітах почали працювати місцеві лікарі: в Ананьїнському – К. Товстицький; у Єлисаветградському – П. Дятроптов; в Олександрійському повіті санітарним лікарем згодом став М. І. Тезяков [19, с. 20; 4]. Усі вони почали займатися організацією місцевої санітарної справи. Зокрема, М. І. Тезяков першим дослідив умови праці й побуту сільськогосподарських працівників у Херсонській губернії. Ці дослідження були проведені М. І. Тезяковим в Олександрійському повіті на виконання прийнятої в березні 1889 р. XII Херсонським губернським з'їздом лікарів "Програми дослідження тимчасових робочих та нагляду за ними", проект якої розробив М. С. Уваров. Крім М. І. Тезякова, у здійсненні зазначеної програми брали участь земські лікарі Н. П. Васильєв, С. Н. Крамаренко, І. Н. Козубов, П. Ф. Кудрявцев, М. С. Уваров, А. І. Улибишев, В. В. Хижняков та інші [19, с. 20].

Зокрема, М. І. Тезяков був ініціатором та організатором перших лікувально-продовольчих пунктів у Каховці, Знаменні, Єлисаветграді, Бобринці, Херсоні. М. І. Тезяков разом із лікарями І. Н. Козубовим та П. Ф. Кудрявцевим створили "Програму розробки матеріалів про тимчасових робітників за реєстрацією в лікувально-продовольчих пунктах у 1895-1896 рр.", яка дозволяла провести цілу низку санітарно-статистичних досліджень, зокрема, стосовно захворюваності робітників за даними амбулаторних прийомів.

Перша наукова робота М. І. Тезякова під назвою "Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России" була опублікована в 1889 році в журналі "Земский врач" (№№ 38-39).

Вирішальну роль у довершенні формування санітарної організації відіграв Х губерньський з'їзд лікарів і членів управ, який проходив 29 серпня 1866 р. в Одесі. Він був присвячений головним чином питанням організації санітарної справи в губернії. Основну доповідь зробив М. С. Уваров, у якій виклав загальну схему побудови діяльності земської санітарної організації. Провідною тезою, висунутою вченим, було визначення санітарної медицини як соціально-громадської гігієни [4].

Для розробки найбільш актуальних питань з'їзд утворив чотири комісії. Особливе значення мала перша комісія, яка підготувала з'їзду доповідь про сутність санітарної справи. До складу комісії входили такі видатні вчені, як І. Мечников, М. Ф. Гамалія, І. І. Мочутківський. Ця авторитетна комісія погодилася з основними

принципами побудови санітарної організації, визначила цілі та завдання нової організації, накреслила шляхи їх реалізації [13, с. 21].

Аналізуючи діяльність земських санітарних організацій в Україні кінця XIX – початку XX століття, варто відзначити вагомий внесок їх у вирішення таких гігієнічних питань, як статистика руху та захворюваності населення, вивчення санітарних умов життя, побуту та праці сільського населення й населення промислових міст, боротьба з епідеміями, дитячою смертністю, поліпшення водопостачання, санітарно-технічне устаткування лікарень, санітарна просвіта тощо.

Таким чином, створення санітарних організацій у низці українських губерній сприяло розвитку громадської гігієни та заклало підґрунтя для формування її наукових основ.

Санітарні лікарі земств, здійснюючи практичну діяльність у губерніях, ділилися досвідом щодо розбудови санітарної справи на сторінках журналів "Архив судебной медицины и общественной гигиены" (1865 – 1871), "Сборник сочинений по судебной медицине, судебной психиатрии, медицинской полиции, общественной гигиене, эпидемиологии, медицинской географии и медицинской статистике" (1872 – 1885), "Вестник судебной медицины и общественной гигиены" (1885 – 1889), "Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины" (1889 – 1917). Ці видання, за висловлюванням П. О. Осипова, були ініціаторами та спеціальними літературними органами санітарної справи в Росії [6]. Вони сприяли формуванню характеру будови земської медицини та впливали на її подальший розвиток.

З 1874 до 1884 рр. видавався щомісячний науково-популярний журнал "Здоровье", завданням якого було "знайомити суспільство із засобами застосування гігієни до життя громадського і приватного" [6]. Поряд із популярними статтями в щомісячнику з'являлися й наукові дослідження з проблем гігієни повітря, води, продуктів харчування тощо. Журнал висвітлював також необхідність розвитку наукової гігієни, організації гігієнічних лабораторій і підготовки на медичних факультетах лікарів-гігієністів, які б повністю присвячували себе цій галузі й показували на практиці, "що вони дійсно експерти, яких не може замінити з санітарних питань поліція" [6].

На місцях, у губерніях, санітарні лікарі узагальнювали досвід своєї діяльності й популяризували гігієнічні ідеї в журналах-бюлетенях "Врачебно-санитарная хроника". У 1911 – 1913 рр. журнал такого типу видавався в 6 із 8 українських губерній: Катеринославській, Київській, Пінській, Подільській, Таврійській і Херсонській [13, с. 24; 8].

Важливу роль у здійсненні практичних результатів діяльності санітарних лікарів, насамперед із питань гігієни праці, відіграло Російське товариство охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філії на місцях. Виникнення його було обумовлене швидким зростанням кількості промислових та сільськогосподарських робітників і надзвичайно важкими умовами їхньої праці та побуту. Українці незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення сприяли поширенню різних захворювань, особливо інфекційних. Так, на південних заводах (у Катеринославі, Кам'янську та ін.) на 1000 робітників було 1626 випадків захворювань на рік, із них інфекційних – 34% [13, с. 25]. Епідемії тифу, холери, віспи та інших інфекційних захворювань напередодні назрівання Балканської та російсько-турецької воєн 1877-1878 рр. змусили урядові кола прийняти деякі заходи щодо боротьби з епідеміями й антисанітарією.

Головні завдання товариства були спрямовані на поліпшення громадського здоров'я та санітарних умов в Росії. Коло діяльності товариства обмежувалося питаннями як гігієни громадської, так і приватної [6].

У складі товариства, особливо його керівних органів, були не лише лікарі, а й інші представники інтелігенції: природознавці, інженери, архітектори, а також представники титулованої знаті й вищої бюрократії. Участь у його роботі представників демократичних кіл суспільства позитивно вплинула на розробку питань промислової гігієни та охорони

здоров'я робітників, проблем боротьби з інфекційними захворюваннями, алкоголізмом тощо.

Товариство охорони народного здоров'я перетворилося у своєрідний науковий центр, до якого передавалися для розробки або консультацій різноманітні гігієнічні питання з інших товариств чи закладів. Сюди часто зверталися за консультаціями, порадами та вказівками з гігієнічних питань земські й міські управи.

Товариство мало 27 місцевих відділів, які постійно відкривалися в різних містах. У деяких відділах брали участь відомі гігієністи, наприклад, в Одеському – М. Ф. Гамалія, П. М. Діатроптов, В. К. Стефанський, у Харківському – І. П. Скворцов, П. М. Лащенко, В. В. Фавр та інші [6; 13, с. 26].

Вирішуючи низку питань санітарно-гігієнічного та протиепідемічного характеру, Товариство з його місцевими відділами звертало особливу увагу на проведення практичних заходів у багатьох населених пунктах. Його члени брали участь у розробці питань водопостачання, каналізації, житлово-санітарних умов робітників, проектуванні та будівництві лікарень, шкіл, щодо раціонального харчування тощо.

У полі зору товариства постійно перебували питання гігієни праці. З самого початку його існування була виділена комісія для вивчення санітарного стану фабрик. "Для того, – вказував один із найдіяльніших членів цієї комісії Д. П. Нікольський, – щоб з'ясувати й точно визначити вплив того чи іншого виробництва на фізичний розвиток робітника, захворюваність, смертність і взагалі на тривалість його життя, вимагається точне та всебічне вивчення всіх умов – не лише самого виробництва, але також і їхніх факторів, таких, наприклад, як житло, їжа, побутові умови, заробіток тощо, які також впливають на робітника" [6; 13, с. 26].

Таким чином, передумови для виникнення й розвитку гігієнічних знань та санітарної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття були закладені такими земськими санітарними лікарями, як М. С. Уваров, М. І. Тезяков, О. В. Корчак-Чепурківський – у Херсонській губернії, які згодом стали видатними вченими-гігієністами. Головною трибуною, з якої проголошувалися санітарні ідеї та обговорювалися гігієнічні питання наукового змісту, були губернські з'їзди лікарів.

Земські санітарні організації відіграли важливу роль у боротьбі з епідеміями, поліпшенні водопостачання, санітарної освіти тощо.

Вагомий внесок у формування наукових основ гігієни зробили журнали "Архив судебной медицины", "Здоровье", проекти Полтавської постійної медичної комісії та Товариство охорони народного здоров'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Бессалов В. С. 100-летие санитарно-эпидемиологической службе / В. С. Бессалов, А. А. Коваль // Итоги и перспективы исследований по истории медицины [ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко]. – Ташкент: Медицина, 1980. – 762 с.
2. Гарнець О. О. Становлення земської медицини на Правобережній Україні / О. О. Гарнець, В. М. Сорока, О. М. Ціборовський, В. О. Кушнір // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2003. – № 2. – С. 82-86.
3. Грандо А. А. Из истории развития общественной медицины на Украине / А. А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине [под ред. Б. П. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко]. К.: Госмедиздат УССР, 1954. – С. 130-149.
4. Єрмілов Валерій. Перша в Україні Херсонська земська санітарна організація / В. Єрмілов // Агарт. – 1997-1998. – № 7-8. – С. 9-11.
5. Жук А. М. Из истории развития общественной медицинской мысли в России / А. М. Жук // Вопросы истории и теории медицины. – М., 1959. – С. 142.
6. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма / П. Е. Заблудовский. – М.: Госмедиздат, 1956. – 150 с.

7. Ігумнов С. М. Нарис земської медицини в губерніях, що ввійшли до складу УРСР, в Бессарабії та Криму / С. М. Ігумнов. – К.: Вид-во Київського медичного інституту, 1940. – 62 с.
8. Ігумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні / С. М. Ігумнов // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні [під ред. К. Ф. Дупленко]. – К., 1957. – 387 с.
9. Каган С. С. К столетию земской медицины на Украине / С. С. Каган // Очерки истории русской общественной медицины. – М.: Госмедиздат, 1965. – С. 82-92.
10. Корчак-Чепурковский А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии / А. В. Корчак-Чепурковский. – Кишинев, 1893. – Вып. I. – 158 с.
11. Корчак-Чепурковский А. В. Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени / А. В. Корчак-Чепурковский // Труды Общества Киевских врачей с приложением протоколов за 1904-1905 г. – К., 1905. – Т. VIII. – Вып. II. – С. 1-23.
12. Кохан А. И. Сельскохозяйственный травматизм на юге России в последнюю четверть XIX столетия / по исследованиям земских врачей / А. И. Кохан // Гигиена труда. – 1977. – № 10. – С. 52-54.
13. Кундієв Ю. І. Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889-1937 / Ю. І. Кундієв, О. П. Яворовський, І. М. Тахтенберг, І. М. Захарчук. – Житомир: "Полісся", 2008. – 324 с.
14. Майстренко О. Санітарно-протиепідемічна діяльність Херсонського земства (кінець XIX – поч. XX століття) / О. Майстренко // Знаки питання в історії України: українська історія в європейському контексті: зб. матеріалів II Міжнародної конференції / [упор. Страшко Є. М.]. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 69-72.
15. Савіна Р. В. Стан санітарної справи в земській медицині / Р. В. Савіна // Журнал Академії медичних наук. – К., 2002. – Т. 8. – № 2. – С. 394-399.
16. Страшун И. Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907-1917) / И. Д. Страшун. – М., 1964. – 136 с.
17. Трауготт И. Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе / И. Трауготт // Архив судебной медицины и общественной гигиены. – Полтава, 1869. – № 4. – С. 8-9.
18. Хорош И. Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине / И. Д. Хорош // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине [под ред. Д. Н. Калюжного и А. А. Грандо]. – К.: Государственное медицинское изд-во УССР, 1962. – С. 32.

SUMMARY

The article deals with the historical, socio-economic preconditions of the formation of sanitary-hygienic affairs, especially the formation of scientific principles of hygiene in the second half of XIX - early XX century the territory of Ukraine.

Keywords: peasant community, territorial medicine, sanitation work, hygiene, country doctor, health organization, provincial congress, Society of Public Health.

АННОТАЦІЯ

В статті розглядаються історичні, соціально-економічні передумови становлення санітарно-гігієнічного дела, особливості формування наукових основ гігієни во второй половині XIX – началі XX века на території України.

Ключевые слова: земства, земская медицина, санитарно-гигиеническое дело, гигиена, земский врач, санитарная организация, губернский съезд, общество народного здоровья.